

עריכת דין לשינוי חברתי בישראל: מבט לעתיד לאחר שני עשורי פעילות

נטע זין

מאמר זה סוקר שני עשורים של עשייה משפטית-חברתית של עורכי דין בישראל תוך הצבתה בהקשר הרחב יותר של עריכת דין למען שינוי חברתי כדפוס פרופסיונלי מצוי. העיסוק בעריכת דין למען שינוי חברתי נגזר משתי שאלות משנה: האחת – אופן הקצאת המשאבים המשפטיים בחברה, והשנייה – תפקידם הציבורי של עורכי הדין (הפרופסיה המשפטית). על רקע תפיסתם של נושאים אלו בישראל מתאר המאמר את התפתחות הפרקטיקה של עריכת דין חברתית-ציבורית, את התנאים שאפשרו את צמיחתה, את דפוסי הפעולה שאפיינו אותה במשך השנים ואת השינויים שהתרחשו בסדר היום ובאמצעי הפעולה שננקטו על ידי עורכי הדין החברתיים. המאמר מצביע גם על כיוונים חדשים פוטנציאליים לפרקטיקה משפטית כזו בישראל, שיש בהם כדי להתמודד עם השינויים המתרחשים בחברה, בפוליטיקה ובכלכלה הישראלית בעידן הגלובלי.

מבוא

פעילות משפטית-חברתית מאורגנת כבר איננה תופעה חדשה בישראל. מאמצע שנות השמונים אנו עדים להתרחבות מהירה, ולטעמי מרשימה, של עשייה משפטית שעניינה הגנה על זכויות אדם, קידום צדק חברתי ושמירה על שלטון החוק, הנעשית במסגרות מוכנות (או מובנות באופן חלקי) בחברה האזרחית בישראל.¹ אף כי עדיין אין בעברית מונח קולע הכולל את סוגיה השונים של עריכת הדין, שבה המניע המרכזי הוא שינוי חברתי או הקצאה מחדש של כוח ועושר בחברה (המונחים המקובלים בספרות הם Political Lawyers, Cause Lawyers, Public Interest Lawyers), אין הדבר משקף עוד חסר בפרקטיקה זו.² עורכי דין חברתיים, עורכי דין ציבוריים, עורכי דין הפועלים לקידום מטרה ציבורית, עורכי דין לשינוי חברתי – יהא אשר יהא הכינוי שנאמץ – כבר תפסו את מקומם בזירה המשפטית כסוכנים מרכזיים בקידום ההגנה על זכויות יחידים ועל קבוצות נטולות כוח, וכן על אינטרסים ציבוריים שאינם מיוצגים כרבעי במסגרת השוק, ואשר ההגנה עליהם חיונית לפעילות חברה דמוקרטית וצודקת. מאמר זה יעסוק בעורכי דין אלו, ככל שהם פועלים במסגרת ארגונית מובנית וככל שעיסוקם החברתי-ציבורי מהווה נדבך מרכזי בעבודתם המקצועית. אין להסיק מכך שהגדרה זו ממצה את

כל העשייה בתחום. עורכי דין רבים פועלים במערכת המשפט למען מטרה חברתית או ציבורית באופן יחידני, במסגרת משרד פרטי, באופן בלתי מאורגן וספוראדי, וגם לפעולה כזו חשיבות רבה. עם זאת אני סבורה כי יש הצדקה להתמקד בקבוצה המקדישה את מרב משאביה המקצועיים לעריכת דין ציבורית-חברתית, מכמה טעמים: קבוצה מוגדרת משקלה הסגולי בקידום שינוי חברתי באמצעות המשפט הוא רב; עבודה במסגרת ארגון מעלה שאלות ייחודיות שאינן מתעוררות במסגרת פרטית; זהו דפוס קריירה המייצג תפיסה מקצועית שונה מהמקובל. בבסיס פרקטיקה זו מצויה בחירה המשקפת תפיסה ערכית, המבקשת למצוא ביטוי בזירה המקצועית. ככזו היא מעלה סוגיות מקצועיות ייחודיות (ובכללן דילמות בנושא האפקטיביות של המשפט בהתמודדות עם פערי כוח פוליטיים וכלכליים, שאלות ייחודיות מתחום האתיקה המקצועית של עורכי דין וגם נכונות לעבוד בשכר נמוך יחסית ובדרך כלל ללא ביטחון תעסוקתי ארוך טווח). מדובר ב"טיפוס" של עורכי דין שעליהם אמרו המלומדים סאראט (Sarat) ושיינגולד (Scheingold) כי מחד הפרופסיה המשפטית זקוקה להם, ומאידך היא מאוימת על ידיהם וחוששת מהם.³

מטרתו של מאמר זה היא צנועה: לסקור ממבט-על שני עשורים של עשייה משפטית-חברתית של עורכי דין בישראל, להציבה בהקשר הכולל של עריכת דין למען שינוי חברתי, לזהות דפוסי פעולה מרכזיים בפעילותם הנעשית לשינוי חברתי ולהצביע על מגמות אפשריות לפרקטיקה משפטית שייעודה קידום צדק חברתי בעתיד בישראל. למאמר זה שלושה חלקים: בחלק הראשון אציב את העיסוק בעריכת דין חברתית-ציבורית בהקשר של שתי סוגיות כלליות: שאלת הקצאת המשאבים המשפטיים בחברה ושאלת תפקידו הציבורי של עורך הדין. כמו כן אתאר את התמורות המתחוללות בפרקטיקה של עריכת דין חברתית-ציבורית, ואת האסטרטגיות השונות שבאמצעותן היא נעשית. בחלק השני אסקור את שיטות העבודה המצויות בתחום של עריכת דין חברתית-ציבורית, על יתרונותיהן וחולשותיהן. בחלק השלישי אתאר באופן תמציתי את התפתחות הפרקטיקה הזו בישראל ואתמקד בעורכי הדין הפעילים במסגרתה, בסדר היום שלהם שלה ובדרכי פעולתם. בסיכום אציב כמה אתגרים העומדים לדעתי בפני עורכי דין המבקשים לרתום את כישוריהם המקצועיים לקידום צדק חברתי ומשפטי.

1. שאלות יסוד – הקצאת משאבים משפטיים ומחויבותם החברתית של עורכי דין

א. הצדקות להטלת מחויבות ציבורית על הפרופסיה המשפטית

כל חברה דמוקרטית מעניקה משקל רב לשמירה על שלטון החוק וליכולתו של הפרט לזכות בפועל בהגנת המשפט. הגנה זו נדרשת הן במובן המהותי והן במובן המערכתי. מבחינה מהותית למערכת המשפט יש תפקיד מרכזי בשמירה על זכויות האדם אף – ויש לומר, בייחוד – כשהוא נמנה על קבוצת מיעוט כלכלית, חברתית או פוליטית, וכאשר קיים חשש שבשל השתייכות זו תיפגענה זכויותיו. מבחינה מערכתית מדובר בצורך להבטיח נגישות שוויונית ואפקטיבית למערכת המשפט כך שלא תהא תלויה ביכולתו הכלכלית של אדם לקנות שירותים משפטיים בסיסיים. בשני מובנים אלו ה"משפט" הינו משאב ציבורי, קרי משאב חיוני לשמירה על ערכים חשובים ויסודיים בחיינו – חיים, חירות, שוויון וצדק – שאותם יש להבטיח לכל אדם.⁴ משכך, יש להקצות על פי העקרונות המנחים חלוקה בספירה הציבורית, שבמרכזם שוויון והגינות. בזירה הציבורית עקרונות אלו זוכים למשקל גבוה מזה של ערכים כגון יעילות ותחרות.

תפיסה זו רואה במשפט, ובמערך הזכויות שהוא מבטיח, משאב הדומה למשאבים ציבוריים אחרים שראוי לנהלם על פי עקרונות אלו בדומה למשאבי חינוך, בריאות, רווחה, מים ודירור. בכל אלו קיימת הנחה שמצב דברים שבו אדם נזקק להם אינו יכול לרכשם מחמת מחסור – איננו מצב ראוי. מדינת הרווחה המודרנית הכירה במשאבים אלו, ולו באופן חלקי, כזכויות חברתיות (למשל באמצעות חוקי חינוך, מערכת ביטוח לאומי או ביטוח בריאות ממלכתי).

אופייה של ה'סחורה' (commodity) המצויה בבסיס עבודתם של עורכי דין – המשפט – משפיע גם על מעמדה של הפרופסיה, מכיוון שעורכי דין משמשים אמצעי חשוב וחינוכי בהבטחת הגנת הזכויות במשפט והנגישות אליו. כך למשל לשכת עורכי הדין של ניו-יורק הגדירה את תפקידם של עורכי דין כמי שאמונים על מימוש המשפט/צדק (Justice). על פי גישה זו, חלק ניכר ממה שעורכי דין עושים כרוך באלה:

[Provision of] justice, [which is] .. nearer to the heart of our way of life ... than services provided by other professionals. The legal profession serves as indispensable guardians of our lives, liberties and governing principles... Like no other professionals, lawyers are charged with the responsibility for systemic improvement of not only their own profession, but of the law and society itself.⁵

רציונל נוסף המבסס את התזה בדבר התפקיד הציבורי של עורכי דין הוא תלות הציבור בשירותים המסופקים על ידיהם, לעתים תוך מבנה מונופוליסטי. פעילותה של מערכת המשפט נבנתה בעבר, ונסמכת בהווה, על אנשי מקצוע ומומחים. במדינות רבות, ובכללן ישראל, יש לעורכי דין מונופול הן דה פקטו והן דה יורה על מתן שירותים אלו.⁶ נגישות לעורכי דין היא אפוא תנאי הכרחי למימוש זכויות, והם משאב חיוני למימושן. כפי שמסבירה רוד (Rhode):

Our justice system is designed by and for lawyers, and lay participants who attempt to navigate without counsel are generally at a disadvantage. Those disadvantages are particularly great among the poor, who typically lack the education and experience necessary for effective self-representation.⁷

העיסוק בעריכת דין קשור אפוא בטבורו להבנתנו את מקומו של המשפט בחברה. ברור כי רצונם של עורכי דין לעסוק במקצוע כדי להרוויח לחמם ולהתפרנס הוא אינטרס לגיטימי וראוי להגנה, אולם אין הוא חזות הכול. כפרופסיה – קבוצה מקצועית שיש לה מעמד מובחן ויתרונות ברורים – מוטלת עליהם החובה להבטיח את הנגישות למשפט ואת ההגנה על זכויות האדם, אינטרסים ציבוריים שאינם נופלים בחשיבותם משמירה על פרנסתם של עורכי הדין עצמם ומהגנה על חופש עיסוקם.

משכך, ראוי לבחון היכן ממוקמים השירותים המשפטיים בחברה ועל פי אילו עקרונות הם מוקצים. אנו מקבלים כמוכנת מאליה מציאות שבה רוב 'נשאי' המשאבים המשפטיים (לענייננו: עורכי הדין) נמצאים בזירה הפרטית, ורק מיעוטם בזירה הציבורית. מרבית עורכי הדין בישראל (כמו גם במדינות אחרות של המשפט האנגלו-אמריקני) פועלים כחלק מהסקטור הפרטי, ועקרונות השוק הפרטי מכתיבים את דרך הקצאת המשאבים שעליהם הם אמונים. במילים אחרות, על מנת להיעזר בשירותיהם של עורכי דין וכדי לפעול במערכת המשפט (הן כמובן מהותי והן המערכתי) יש לרכשם בכסף. זהו הכלל: שימוש במערכת המשפט כרוך בפעילות בשוק הפרטי ובקניית

השירות; כל מציאות אחרת, שבה הקצאת השירות המשפטי נעשית שלא באמצעות השוק אלא באמצעות גורם ציבורי – מדינה, חברה אזרחית או שילוב כלשהו ביניהן – נתפסת כחריג, אשר לכל הפחות טעון הצדקה, ואשר נחשב כמשני או שולי בספרה פרופסיונלית זו.

ב. ייצוג כלפי מי? איפה טמון הכוח?

באופן מסורתי נעשתה פעילות למען זכויות אדם, שינוי חברתי וקידום צדק חברתי – ובכלל זה פעילות משפטית – אל מול המדינה. המדינה הייתה מקור הכוח החזק ביותר לפגיעה בפרט, ועל כן כוון עיקר הסינגור כלפי הרשות הציבורית. למדינה כוח לעצור, לכלוא, להשתיק, להקצות משאבים באופן בלתי שוויוני, לפגוע בפרטיות ואף להרוג. גם מחל מצד המדינה, קרי היעדר פעולה למניעה ולטיפול בהפרות זכויות על ידי גורמים פרטיים, מוגדר כהפרת חובה של המדינה עצמה. המדינה היא גם המקור לאספקת משאבים חיוניים (כ־provider), ולכן גם סינגור בתחום הזכויות החברתיות ה"חיוביות" כיוון מאמציו אל המדינה כמי שאחראית, בסופו של דבר, לדאוג לרווחת הפרט. מעת שנכנסו עורכי דין לזירת העיסוק בשינוי חברתי, הייתה אפוא פעילות 'מכוונת מדינה' הנתיב המרכזי בעשייה למען שינוי.⁸

אף שהמדינה נותרה מקור מרכזי לחשש משימוש לרעה בכוח – ועל כן היא ממשיכה לשמש מטרה לסינגור מצדם של עורכי דין חברתיים – המשפט ביקש יותר ויותר להתערב גם בפעילותם של גופים פרטיים שמחזיקים בידיהם כוח רב העלול לפגוע בקבוצות וביחידים המצויים בנחיתות יחסית. הגורמים העיקריים בהקשר זה היו מעבידים, מפעילי מקומות ציבוריים ושירותים ציבוריים, מפעלים מזהמים וספקי מוצרי צריכה.

תחום התעסוקה – הפרטית ולא רק הציבורית – הוסדר בחקיקה שעניינה הגנה על הזכות להתארגן, חוקי מגן ואיסור אפליה בתעסוקה. אף שדובר במעסיקים פרטיים, התערבות משפטית בתחומי העבודה להגנה על עובדים הייתה אפיק פעולה חשוב לעורכי דין בשל מרכזיותו של תחום העבודה בחיינו והשפעתו על שוויון הזדמנויות כלכלי, על ניעות חברתית וכן בשל השלכותיו על תחום המשפחה. לדוגמה, ההלכות המשפטיות הראשונות בענייני שוויון לנשים בארצות הברית היו קשורות להתדיינות בעניין זכויות במקום העבודה.⁹

בתחום זכויות צרכנים ואחריות ספקים לבטיחות ולאיכות של מוצרי צריכה התמודדה תנועת זכויות הצרכנים בארצות הברית ובעולם עם גורמים עסקיים פרטיים שצברו כוח רב שהיה בו פוטנציאל לפגיעה בצרכן היחיד, בתחומי חיים מרכזיים. המאבקים בארצות הברית נגד יצרני מכוניות מסוכנות, נגד תרופות לנשים בהיריון ונגד חברות הטבק הפכו שם זה מכבר לאתוסים מכווננים בקרב התנועה לזכויות הצרכנים. עורכי הדין של התנועה קידמו מאבק משפטי הן באמצעות קידום חקיקה, והן באמצעות תביעות משפטיות (חלקן המוניות) לפיצוי צרכנים שניזוקו ממוצרי צריכה פגומים.¹⁰

גורמים פרטיים נוספים שכלפיהם עלתה תביעה לרגולציה מצד ארגונים ועורכי דין חברתיים היו מפעילי מקומות ציבוריים ונותני שירותים ציבוריים. כבר בשנות השישים למאה הקודמת אסרה חקיקה פדרלית ומדינתית בארצות הברית על אפליה על בסיס השתייכות קבוצתית (גזע, דת, מין) בכניסה למקומות ציבוריים (public accommodations) ובאספקת שירות ציבורי (public service), הניתנים לכלל הציבור, בין שהמפעיל היה גוף ציבורי או פרטי.¹¹ גם התנועה הסביבתית (בשלב השני להתפתחותה) לא הסתפקה בתביעה כלפי המדינה להגן על הסביבה ועל תושבים הנפגעים מזיהום ומהכחדת הסביבה, אלא פעלה גם כנגד מפעלים מזהמים מקומיים.¹² בכל

המקרים האלו היו הגורמים הפרטיים בעלי השפעה מכרעת על חייהם, על שלומם ועל זכויותיהם של אזרחים, ועל כן הפכו למטרה לגיטימית מצדם של עורכי דין חברתיים-ציבוריים. בשני העשורים האחרונים נוסף לפעילות חברתית-משפטית מסוג זה ממד נוסף: התמודדות עם תהליכי הפרטה מואצים ועם תהליכי גלובליזציה. קצרה היריעה כמובן מלתאר את ההשלכות הכבירות שיש לשינויים אלו על עבודתם של עורכי דין חברתיים-ציבוריים.¹³ הרחבת מיקוד הפעילות מעבר למדינת הלאום גם לגופים על-מדינתיים ובין-מדינתיים (כגון הבנק העולמי וקרן המטבע הבינ-לאומית) ולתאגידים רב לאומיים; התחזקותו של משפט זכויות האדם הבינ-לאומי; הקמתם של מוסדות שיפוט בין-לאומיים (כדוגמת בית המשפט הפלילי הבינ-לאומי) – פתחו כולם זירות פעולה חדשות בפני עורכי דין חברתיים-ציבוריים.¹⁴ במקביל, תהליכי ההפרטה המהירים המשנים את תפקידיה המסורתיים של המדינה – ובכללם בתחומים רגישים כמו אכיפת החוק, כליאה, אספקת אנרגיה, שירותי בריאות, רווחה וחינוך – מחייבים עורכי דין חברתיים-ציבוריים להיערך מחדש אל מול גורמים אלו.¹⁵ כיום כבר ברור כי קשה למנוע תהליכים אלו, ועל כן עיקר פועלם של עורכי הדין מופנה לפיתוחן של דרכים משפטיות יצירתיות שיאפשרו להחיל את כללי המשפט הציבורי גם על הגופים המופרטים.¹⁶

2. אסטרטגיות לפעילות משפטית ציבורית

באילו אמצעים משתמשים עורכי דין חברתיים על מנת לקדם את מטרותיהם, ומהו האסטרטגיות שאימצו?

ההתדיינות המשפטית המערכתית (impact litigation/legal reform) תמיד עמדה בלב עשייה זו. הדבר אינו מפתיע. עריכת דין חברתית (לפחות מהסוג של סינגור) נכנסת לפעולה כאשר המערך הפוליטי כושל: כאשר המדינה פוגעת, בשם הרוב, בזכויות המיעוט או החלש: אסירים ועצורים, נשים, מיעוטים אתניים, דתיים ולאומיים, ילדים וקשישים, אנשים הלוקים במוגבלות, הומואים ולסביות, עניים, אימהות חד-הוריות, מהגרי עבודה ופליטים. הוא הדין גם במקרים שבהם כוחות כלכליים חזקים מונעים שמירה על זכויות צרכנים, מפעלים עתירי כוח כלכלי פוגעים בסביבה ובקהילות חלשות, או מעסיקים פוגעים בזכויות עובדים. בכל המצבים הללו הפנייה למשפט היא מובנת וצפויה: מכיוון שאנו עוסקים בהכרה בזכויות ובאכיפתן – מערכת המשפט היא כתובת טבעית. העיסוק בהתדיינות מערכתית – על אף ההכרה בחולשותיה ועל אף הביקורת הקשה שנשמעה כלפיה¹⁷ – הוא עדיין כלי מרכזי בעבודתם של עורכי דין בדמוקרטיה ליברלית.¹⁸ במקביל פועלים עורכי דין חברתיים גם בהנגשה שוטפת של המשפט לאוכלוסיות מוחלשות. כאמור, חלק ניכר מהבעיות שבהן נתקל הפרט אינו מעלה שאלות חוקתיות גבוהות ועקרוניות, והפער בינו לבין מערכת הצדק טמון במחסומים ובמכשולים העומדים בדרכו. סיוע משפטי נקודתי לפרט גם הוא אפוא אסטרטגיה חשובה מעין כמותה, לעתים לא פחות מהתדיינות עקרונית ומשנת נורמה 'מלמעלה'.¹⁹ עם זאת גם באסטרטגיה זו התפתחה משנה סדורה של עריכת דין למען שינוי חברתי. הטענה בהקשר זה היא כי פעולת הייצוג המשפטי כשלעצמה יכולה להוות הזדמנות להעצמה ולשינוי ברמת הפרט, אם תיעשה תוך מודעות ותוך ניסיון לתקן את מה שהיא מייצגת: פערי כוח בין עורכי דין לבין לקוחותיהם. מעת שעורכי דין יכירו אפוא שפערים אלו הם חלק מסדר קיים הטעון שינוי, ויפעלו למזערם תוך כדי מתן הייצוג, גם פעולת הייצוג הפרטני תוכל להיות רפורמיסטית ולהוות 'אתר' לשינוי חברתי.²⁰

אסטרטגיה יעילה נוספת התופסת מקום חשוב בעבודתם של עורכי דין חברתיים-ציבוריים, כאלטרנטיבה לעיסוק בהתדיינות, היא פעילות משפטית לשינוי חקיקה (legislative cause lawyering).²¹ אף כי מדובר במעורבות בהליכים פוליטיים בעיקרם (שם שפת הזכויות היא משנית לשפת הצרכים והאינטרסים), לעורכי דין של ארגוני שינוי חברתי יש תפקיד חיוני מאין כמותו בקידום חקיקה חדשה או בבלימת שינויי חקיקה פוגעניים. ארגוני החברה האזרחית ועורכי דינם מצליחים לא פעם להרחיב ולשפר, בהתאם להרכב הפוליטי של הגוף המחקק ותוך שיתוף פעולה עמו, את הבסיס הנורמטיבי של חקיקה שעניינה קידום זכויות אדם וצדק חברתי.²²

במקביל לפעולות שינוי 'מלמעלה' (התדיינות מערכתית וחקיקה) או הנגשה שוטפת ופרטנית של זכויות, התפתח ז'אנר של עריכת דין קהילתית, שליבתו היא מעורבות עורכי דין בשינוי 'מלמטה' באמצעות העצמה קהילתית. כיוון פעולה זה מבקש להתמודד עם הטענה שפנייה לערכאות משפטיות באמצעות עורכי דין מחלישה את הלקוחות: היא מעבירה את מרכז הכוח לעורכי הדין תוך כדי דלדול משאבי הקהילה, יוצרת אשליה של תיקון, אך מותירה, בסופו של יום, את יחסי הכוחות בין הקבוצות ללא שינוי משמעותי. לעומת זאת, עריכת דין קהילתית פועלת אחרת: היא מבקשת לערב את הקהילה בהחלטות על גורלה; היא מציבה את עורכי הדין במקום משני בחשיבותו לעומת פעילים אחרים (למשל עובדים סוציאליים או עובדים קהילתיים); היא נותנת מקום מרכזי לנרטיב של הקהילה ולזהותה; היא חשדנית כלפי מאבקים משפטיים 'גדולים';

היא מעדיפה עבודת שטח שבה המשפט רק מלווה את העשייה האמיתית.²³

בשני העשורים האחרונים התפתחה אסטרטגיה נוספת, מכיוון שונה: עריכת דין חברתית-עסקית (transactional cause lawyering). אסטרטגיה זו מבקשת לעשות שימוש במשפט המסחרי-פרטי-עסקי לקידום מצבן של אוכלוסיות מוחלשות באמצעות יצירת הזדמנויות לפעילות מניבת הכנסה. לעומת ליבת הפרקטיקה בעריכת הדין החברתית המסורתית העוסקת בזכויות (הכרה בהן, מימושן, הגנה עליהן), עריכת דין חברתית-עסקית פונה לתחומי משפט שהם באופן רגיל נחלת אוכלוסיות חזקות יחסית (דיני תאגידים, חוזים, בנקאות ומימון, מסים, קניין רוחני) ו'מגייסת' אותם לטובת אוכלוסיות מוחלשות. עריכת דין עסקית-חברתית מופעלת הן כלפי יחידים (למשל בסיוע בבניית עסקים זעירים (micro-businesses)) והן ברמה הקבוצתית-קהילתית (social businesses, community economic development), שבמסגרתה מתארגנות קבוצות לקדם פעילות שיש בה מרכיב של יצירת הכנסה. יוער כי פרקטיקה זו מתיישבת עם שיח פוליטי מ'המרכז' הרואה ביזמות אישית, בנטילת אחריות וביצירת הכנסה 'ארגו כלים' משלים לסינגור זכויות.²⁴ הייחוד שלה, מנקודת מבט של עריכת דין חברתית, הוא בשילוב של תהליכי העצמה אישית 'חברתיים' עם תהליכי יזמות כלכלית, לנוכח מוחלשותם היחסית של חלק מהלקוחות בזירה זו. הערך המוסף החברתי-קהילתי הנבנה תוך כדי הפעילות ליצירת הכנסה הוא מטרה לא פחות חשובה מיצירת ההכנסה עצמה. בישראל פרקטיקה זו מצויה בראשיתה בכל הקשור לדפוס מקצועי מוכר.²⁵

לסיכום חלק זה, אנו רואים כי לעורכי דין המבקשים לעשות שימוש במקצוע לשם קידום צדק חברתי וזכויות אדם, ישנו מגוון צורות פעולה. אף כי ניתן לשלב עריכת דין ציבורית בפרקטיקה פרטית (למשל באמצעות ייצוג 'פרו בונו' של נזקקים, ייעוץ וליווי עסקים זעירים ועסקים חברתיים, ארגון משרד פרטי לקידום עשייה חברתית או הקמת מיזמים במשרדים פרטיים לייצג בעניינים ציבוריים), רוב העשייה בתחום זה נעשית על ידי עורכי דין הפועלים במסגרת ארגוני החברה האזרחית. החלק הבא יסקור את התפתחות הפרקטיקה בישראל בשני העשורים האחרונים ויציע כיווני פעולה לעתיד.

3. עריכת דין חברתית-ציבורית בישראל א. הקצאת משאבים משפטיים בישראל

גם בישראל נתפסת הפרופסיה המשפטית במידה רבה כעיסוק שמטרתו הראשונה היא להיות אמצעי פרנסה עבור עורכי דין. אף כי לפני כמה שנים החלה לשכת עורכי הדין בישראל להפעיל פרויקט מעין ציבורי – ייצוג 'פרו בונו' (ללא תשלום) לנזקקים – שיעור ההשתתפות של עורכי דין ביוזמה זו נמוך יחסית, ועצם קיומו שנוי במחלוקת בקרב עורכי דין ומוסדות הלשכה.²⁶ מחוץ למגזר הפרטי הקצאת שירותים משפטיים נעשית הן באמצעות המדינה והן באמצעות החברה האזרחית.

המדינה מממנת שירותים משפטיים בשני תחומים עיקריים: הראשון – בהליך הפלילי, באמצעות הסנגוריה הציבורית.²⁷ ההצדקה לכך ברורה: ככל שיש למדינה כוח לשלול את חירות הפרט, כך עליה להעמיד לרשותו אמצעים להתגונן ולמצות את זכויותיו הדיוניות להליך הוגן. יצוין כי בעבר נעשה עיקר הייצוג הפלילי בישראל באמצעות המגזר הפרטי, ורק מיעוטו באמצעות המדינה או על חשבונה. אולם שדה ייצוג זה עבר בעשור האחרון מהפכה של ממש: כיום מממנת המדינה ייצוג משפטי כמעט לכל עצור או נאשם שאין ידו משגת לשלם עבור עורך דין, והיא הרחיבה את מערך הסנגוריה הציבורית לשם כך.²⁸ ייאמר מיד כי מדובר במצב חריג ויוצא דופן, המנוגד לא רק למציאות המשפטית בתחומים אחרים, אלא גם למגמה הכללית בעידן הנאו-ליברלי של צמצום היקף השירותים הציבוריים הניתנים על ידי המדינה ועל חשבונה, והעברתם לידי המגזר הפרטי.

התחום השני שבו מעניקה המדינה סיוע משפטי הוא התחום האזרחי, אך בניגוד למצב בהליך הפלילי, סיוע זה הוא מצומצם הרבה יותר. הוא עונה על חלק קטן בלבד מהצרכים המשפטיים בתחום האזרחי, ניתן בתחומים מוגדרים ונקבע על בסיס מבחני הכנסה קפדניים.²⁹ מערך זה משקף את התפיסה הרווחת בארצות הברית של מדינת סעד או של מדינת רווחה 'שירות', הסדר שבו המדינה מחויבת להעניק משאבים רק לחלשים ולנזקקים ביותר, ואינה רואה בעזרה משפטית שירות אוניברסלי שכל אדם זכאי לו. ואכן, אף שההיזקקות לסיוע המשפטי עלתה בשנים האחרונות באופן משמעותי, היקף השירות שניתן אינו משקף מגמה זו; המשאבים המדינתיים המוקצים לסיוע משפטי אזרחי מצומצמים הם, וההנחה היא כי מרבית הציבור ירכוש ייצוג משפטי באופן פרטי.³⁰ תחום הסיוע המשפטי האזרחי ראוי לדיון ומחקר נפרד, החורג מגדר מאמר זה, אך נדמה שאין חולק כי המצב הקיים אינו ממלא אחר הצרכים המשפטיים ההולכים ומתרחבים של נזקקים.

מקור נוסף להקצאת משאבים משפטיים הוא החברה האזרחית. החל מאמצע שנות השמונים אנו עדים לצמיחה מהירה ועקבית של ארגוני סינגור בחברה האזרחית בישראל בתחומי חיים שונים ומגוונים. גידול זה משקף שינוי ביחסי חברה-מדינה: בעוד שבעשורים הראשונים לאחר קום המדינה הזיהוי בין הפרט לבין המדינה היה חזק, ולא היה קיים מרחב משמעותי להתארגנות אזרחית שאינה קשורה לקידום האינטרסים של המדינה, הלכה מציאות זו והשתנתה במהלך העשורים האחרונים. התחזקה ההכרה בחשיבותה של חברה אזרחית כגורם מתווך בין המדינה לבין הפרט בדמוקרטיה ליברלית, וכמרחב שבמסגרתו מתארגנות קבוצות אינטרס או קבוצות מיעוט לקידום נושאים שלא קיבלו מענה הולם במסגרת יחסי הכוחות במדינה.³¹

חלק מארגונים אלו פועל באמצעים משפטיים ומעסיק עורכי דין, ולעתים אף נעזר במי שאינם עורכי דין בהענקת עזרה משפטית בפיקוחם של עורכי דין (למשל בקליניקות משפטיות בפקולטות למשפטים או במרכזי זכויות). אף כי קשה להעריך במדויק את היקף השירותים הניתנים באמצעות

משפטנים בארגוני החברה האזרחית, מדובר באלפים רבים של פניות בשנה בתחומי משפט שונים: משפחה ומעמד אישי, עבודה, רווחה/ביטוח לאומי, חובות והוצאה לפועל, דיור, חינוך, בריאות, מאבק בהפרת זכויות על ידי הרשויות, כניסה לישראל, אזרחות והגירה, אפליה בכניסה למקומות ציבוריים, ענייני סביבה וצדק סביבתי, זכויות אדם בשטחים ועוד.

מאז תחילת המאה הנוכחית נכנסו אל זירת העשייה החברתית-משפטית גם הקליניקות המשפטיות בפקולטות ובמכללות למשפטים, במטרה כפולה: האחת – להשתתף בפיתוח מחויבות מקצועית-ציבורית בקרב סטודנטים למשפטים; השנייה – ליטול חלק במתן שירות משפטי (בדרך של ייצוג פרטני, סינגור או עריכת דין קהילתית). הקליניקות המשפטיות מעסיקות כיום עשרות עורכי דין, מפעילות מאות סטודנטים במגוון תחומי משפט, והן כוח חשוב וחיוני במסגרת עשייה זו.³²

מעבר לסיוע לפרט, ממלאים עורכי הדין בארגוני החברה האזרחית תפקיד של סינגור בתחומי משפט שונים באמצעות פעולות לשינוי נורמות כלליות. הם מקדמים חקיקה, יוזמים ומגישים תביעות ועתירות בעלות היבט עקרוני לערכאות משפטיות שונות (בשם לקוחות פרטניים או בשם ארגונים ציבוריים), מצטרפים להליכים קיימים במעמד של "ידיד בית משפט" (או בדרך אחרת הקבועה בחוק) ומצליחים להשפיע בהיקף משמעותי ביותר על יצירת נורמות משפטיות, על פרשנותן ועל יישומן. ניתן לומר בבטחה כי משפטנים בחברה האזרחית קידמו חלק נכבד מהחוקים ומההלכות המשפטיות בתחומי זכויות אדם, איכות השלטון והגינות הרשות, זכויות קבוצות מוחלשות והגנה על הסביבה, וכי לא ניתן להבין את התפתחות הדין בתחומים אלו אם אין מביאים בחשבון פעולות מסוג זה.³³

במובן זה ממלאים עורכי הדין הציבוריים תפקיד סינגורי מובהק – בבחינת כלבי שמירה של הדמוקרטיה – בהפעילם את משפט זכויות האדם או את עקרונות שלטון החוק אל מול מערכי כוח בלתי מבוקרים, ובראשם המדינה. פעילות שכזו מתאפשרת בגלל מיקומם בזירה שאינה תלויה במדינה, בעצמאות יחסית המאפשרת לבקר את ה"כוח" ולהתעמת עמו (Speaking Law to Power) כהגדרתו של אייבל (Abel)³⁴ בעניינים שנויים במחלוקת ציבורית, תוך שימוש במשפט כזירה לביקורת השלטון, ותוך שהם נהנים מההגנה שמעניקה הפרופסיה לייצוג ביקורתי שכזה.

ב. צמיחת פרקטיקה של עריכת דין חברתית-ציבורית בישראל

מספר עורכי הדין בישראל העוסקים בסינגור ובעריכת דין למען שינוי חברתי צמח באופן עקבי במשך עשרים השנים האחרונות: אם באמצע שנות השמונים היה ניתן לספור, בקושי, על אצבעות יד אחת את מספר עורכי הדין הפועלים בזירה זו, הרי שכיום מדובר בדפוס קריירה מקובל שבו פועלים עשרות רבות של עורכי דין ועורכות דין, והוא פתוח בפני כל משפטן חברתי. כיצד התרחש תהליך זה?

תמריץ ישיר לצמיחת פרקטיקה של עריכת דין חברתית בישראל היוותה תכנית המשפטנים לזכויות אדם של הקרן החדשה לישראל. התכנית החלה בהכשרת עורכי דין ישראלים לעיסוק זה החל משנת 1984, והיא נמשכת עד היום. בלב התכנית הכשרה הנרכשת בארצות הברית: הענקת מלגת מחיה ללימודי תואר שני ולעבודה מעשית בארגון לשינוי חברתי בווישינגטון, די.סי., שלאחריה מתחייבים המלגאים לשנת עבודה נוספת במסגרת ארגון ישראלי. פרויקט מבורך וייחודי זה היווה את בית הגידול של 'דור המייסדים' של cause lawyers ישראלים. עם שובם לישראל החלו לעסוק בעריכת דין חברתית-ציבורית, וחלקם הפכו אותה לקריירה מקצועית לטווח ארוך

או בינוני. חלק נכבד מבוגרי התכנית ממשיך לעסוק עד היום בעריכת דין חברתית-ציבורית או נושאים בתפקידים ציבוריים בשיפוט, בשירות המדינה או באקדמיה.³⁵ להערכתי, לא ניתן להבין את דרך התפתחותה של פרקטיקה מקצועית זו בישראל אלא בהקשר של תכנית זו. ואכן, הכרונולוגיה של העיסוק המשפטי-ציבורי בישראל משקפת במידה רבה את סדר יומם של בוגרי התכנית והמלגאים שלה בשנים 1985-1995, התקופה שבה עוצבה עריכת הדין הציבורית בישראל. בין היתר ניתן למנות את תחומי הפעולה הבאים כשייכים לתקופה ראשונית זו: מאבק למען זכויות אזרחיות ופוליטיות על ידי עורכי דין באגודה לזכויות האזרח בישראל, לרבות העיסוק בזכויות אדם בשטחים; הקמת המרכז המשפטי של שדולת הנשים בישראל וקידום התדיינות בנושא שוויון לנשים; הקמת המחלקה המשפטית במועצה הלאומית לשלום הילד וקידום נושא זכויות הילד בישראל; השתתפות בהקמת הסנגוריה הציבורית בישראל; הקמת ארגוני זכויות אנשים הלוקים במוגבלות וקידום זכויותיהם באמצעות התדיינות משפטית וחקיקה; פעילות משפטית בנושא זכויות הומואים ולסביות וקידום זכויותיהם באמצעות חקיקה והתדיינות; הקמת ארגון "עדאלה" וקידום עריכת דין למען זכויות המיעוט הערבי בישראל; התפתחות הסינגור המשפטי בתחומי הסביבה; הקמת ארגונים פמיניסטיים פלסטיניים; התחזקות ארגונים העוסקים בזכויות עובדים (ישראלים, פלסטינים, מהגרי עבודה); פיתוח תחום איכות השלטון; סינגור על זכויות זקנים, ועוד.

כתוצאה ממהלך זה הושפעה עריכת הדין הציבורית בישראל ישירות מדרך העבודה האמריקנית ומהתפיסה הרווחת שם בנוגע לחשיבותם של עורכי דין ציבוריים בקידום מאבקים חברתיים ופוליטיים. ניתן אף לזהות את השפעתה על סדר היום של עורכי הדין כפי שהשתקף בעיסוק המקצועי הזה בישראל. בדומה לסדר היום של עריכת דין ציבורית בארצות הברית, העשור הראשון של עריכת דין ציבורית בישראל התאפיין בסדר יום ליברלי, שבמרכזו פנייה לערכאות לשם הכרה, מימוש והגנה על זכויות אזרחיות ופוליטיות של יחידים וקבוצות שסבלו מאפליה: במרכז העשייה בתקופה זו עמדו פעילות לחיזוק חופש הביטוי, הדת והאמונה, חירות ההפגנה והתנועה וזכויות אדם בשטחים וההגנה עליהם; הכרה בזכות לשוויון על בסיס מין, דת ולאום, נטייה מינית ומוגבלות; הגנה על זכויות עובדים וילדים. ייתכן כי סדר יום זה הוביל לזיהוי החזק של עריכת דין חברתית-ציבורית עם פעילות לקידום שוויון ליברלי בתקופה ראשונה זו, ואף תרם לעיכוב בעשייה המשפטית-חברתית, שלא הייתה חלק מ'ארגו הכלים' שעמו חזרו המלגאים לישראל.

רק לקראת סוף שנות התשעים החלו עורכי דין לרתום את כישוריהם באופן סדור לקידום זכויות חברתיות ולטיפול בבעיית העוני באמצעות המשפט, לצד המשך העבודה השוטפת בתחום הזכויות האזרחיות והפוליטיות.³⁶ במידה רבה שיקף שינוי זה תגובה להעמקתה של המדיניות הכלכלית הנאו-ליברלית שנקטה ממשלת ישראל (בראשות שרי האוצר שלום ונתניהו) ושהתאפיינה בעיקר בקיצוץ בשירותים החברתיים ובצמצום זכויות חברתיות.

כפי שמציינות אהרוני ופיט, עורכי דין חברתיים רבים הגיעו להכרה כי אין די בפעילות המשפטית בתחום זכויות אזרחיות ופוליטיות, שכן הן אינן מקנות הגנה לקבוצות אוכלוסיה רחבות בתחומי הדיור, החינוך, הבריאות, הרווחה, הביטוח הלאומי וההתמודדות עם חובות במערכת ההוצאה לפועל. הכרה זו הייתה חלק מהתהליך שעברו הארגונים שבהם עבדו עורכי הדין, והיא הובילה להקמת ארגוני זכויות חדשים שעיקר פעולתם בתחומי משפט שונים הרלוונטיים לחייהן של אוכלוסיות החיות בעוני.³⁷ ואכן, תחילת שנות האלפיים מסמנת תקופה שנעשו בה ניסיונות

אינטנסיביים מצד ארגונים ועורכי דינם לפעול במשפט זכויות האדם (בייחוד בהיבט החוקתי) להגנת אנשים החיים בעוני ולמען אוכלוסיות נזקקות אחרות.

כמה עתירות לבג"ץ שהוגשו על ידי עורכי דין חברתיים-ציבוריים ביקשו להתמודד – תוך שימוש בחוקי היסוד ובעקרונות כלליים במשפט הציבורי – עם נושאים כדוגמת קיצוצים בקצבאות הבטחת הכנסה ובקצבאות זקנה, החמרת תנאים לזכויות לגמלאות קיום, שילוב ילדים בעלי צרכים מיוחדים בחינוך הרגיל, אכיפת חוקי הדיור הציבורי והגנה על מהגרי עבודה בתחום התעסוקה.³⁸ התדיינות משפטית בתחום זה אינה פשוטה: היא מחייבת התמודדות ישירה יותר עם שיקולי תקציב, עם ה"זרות" של אוכלוסיות מוחלשות במערכת המשפט (כמאמרו של אלבשן), ועם קושי בהמשגת הזכויות החברתיות ה"חיוביות" במונחים המוכרים לשיח הליברלי של מערכת המשפט. הביקורת המוכרת כנגד שיח הזכויות, המצביעה על חולשתו של המשפט לשמש אמצעי לשינוי החברה, רלוונטית ביתר שאת לתחומים אלו. עם זאת ועל אף המגבלות הללו, אני סבורה שככל שהמשפט ימשיך לנכוח בחיינו הציבוריים והפרטיים, לא יוכל מקומם של עורכי דין להיפקד מזירה זו, והם ימשיכו להיות שותפים מרכזיים בהגנה על זכויות האדם ובקידום אוכלוסיות החיות בעוני.

על רקע מציאות של פרקטיקה תוססת ומתפתחת של עריכת דין חברתית בעשורים האחרונים בישראל, עדיין ראוי לשאול: לאן ניתן להתקדם מהמקום שבו אנו מצויים היום? האם מוצה פוטנציאל השימוש במשפט להגנה על זכויות האדם, למיגור העוני ולקידום צדק חברתי בישראל? מחשבות על כך בפרק הסיכום של מאמר זה.

4. סיכום – מעבר לשיח הזכויות ועם המבט לעתיד

לאחרונה פרסם ויליאם קוויגלי (William Quigley) מאמר חשוב שכותרתו: Revolutionary Lawyers: Addressing the Root Causes of Poverty and Wealth, וכך הוא אומר:

There are enough lawyers in this world defending the way things are. Plenty of lawyers protect unjust people and institutions in our social, economic and political systems. Plenty of lawyers work for structures that perpetuate and increase the racism, militarism and materialism in our world. These lawyers are plentiful and well-compensated. True structural and fundamental change will not come by aiming at small revisions or reforms. If we are going to transform our world, we need lawyers willing to work with others toward a radical revolution of our world. We need no more lawyers defending the status quo. We need revolutionaries.³⁹

האם עורכי דין יכולים להיות "מהפכנים"? האם ניתן, באמצעות המשפט, להחליש או לבטל את שורשי השיטה שיוצרת אי-צדק? לאתגר מבפנים מוסדות משפטיים שנוסדו על ידי החזקים בחברה ואשר משמרים את כוחם ועושרם? זה כמה עשורים עוסקים עורכי דין ציבוריים ותאורטיקנים הבוחנים פרקטיקה פרופסיונלית זו בשאלות יסוד אלו. חוסר הנחת מפעילות הדרגתית, יחידנית ומתונה, המתרחשת תוך קבלת הקטגוריות המשפטיות אשר משקפות סדר קיים ואינן מערערות עליו, הוביל לניסיונות להציע דפוסי עריכת דין "רדיקלית" או "מהפכנית".

ספרו פורץ הדרך של ג'ראלד לופז (Gerald Lopez) משנת 1992 – *Rebellious Lawyering: One Chicano's View of Progressive Law Practice* – ירה את יריית הפתיחה בחשיבה זו בקראו לעריכת דין מעצימה 'מלמטה' של לקוחות מוחלשים. כותבים נוספים מתחום החשיבה הביקורתית, כדוגמת פיטר גייבל (Peter Gabel) ופול האריס (Paul Harris), ניסו להדגים את האופנים שבהם ניתן לאתגר את כללי המשחק המשפטי המשמר את הסדר הקיים תוך שימוש במסגרות משפטיות קיימות. אנתוני אלפירי (Anthony Alfieri) קרא לעורכי דין להכניס את הנרטיבים של הלקוחות לתוך מערכת המשפט, ולוסי וייט (Lucy White) הציעה לעורכי דין לפעול ברמת הקהילה להעלאת תודעת הדיכוי של הלקוחות המוחלשים.⁴⁰ גם קריאתו האחרונה של קוויגלי לעורכי דין לאמץ תודעה ופרקטיקה מהפכנית היא חלק מביקורת זו. היא תזכורת חשובה לעורכי דין כי בעידן של קפיטליזם גלובלי, המשפט משרת את ההון לא פחות משירת בעבר את השלטון. משום כך על עורכי הדין להתעניין במקורות העושר לא פחות מבעיית העוני כדי להבין את התהליכים שבאמצעותם עושר נוצר. עליהם להכיר בשימוש הנעשה במשפט בעידן של הפרטה מואצת כדי לשעתק ולשמר את מקורות העושר, וזאת באמצעות דוקטרינות משפטיות, ובכללן דיני הקניין (לרבות קניין רוחני), דיני התאגידים ודיני החוזים, וכן באמצעות המשך ההפרדה בין משפט ציבורי למשפט פרטי.

כיצד באה לידי ביטוי עריכת דין מכיוון זה? להלן שתי דוגמאות הממחישות כיווני פעולה לא

מסורתיים אפשריים:

- קניין רוחני והזכות לבריאות. בשנת 1997, בניסיון להתמודד עם עלייה דרמטית במספר חולי האיידס במדינה ועם הקושי לרכוש תרופות מצילות חיים, חוקקה ממשלת דרום אפריקה תיקון לחוק, שהתיר לשר הבריאות לנקוט אמצעים שיקלו יבוא תרופות למדינה, גם במחיר של פגיעה בזכות לקניין רוחני של בעלי פטנט רשום לתרופות אלו. הרקע לחקיקה היה קושי בהשגת תרופות במחיר סביר בגלל הבלעדיות של החברות שהחזיקו פטנט רשום במדינה. איגוד חברות התרופות (קונסורציום המורכב מחברות התרופות הגדולות בעולם) פתח בהליכים משפטיים לביטול החקיקה בהסתמך על טענות מתחום הקניין הרוחני. בתגובה לכך הצטרפו הליך (במעמד של "ידיד בית משפט") עורכי דין אשר ייצגו ארגונים מקומיים, וכן ארגונים בין-לאומיים העוסקים בבריאות ובהגנה על זכויות בריאות כדי לתמוך בעמדת המדינה. עורכי הדין ביקשו להסיט את מסגרת הדיון מהזכויות הקנייניות של חברות התרופות לזכות החברתית לבריאות. בעקבות התערבות זו נסוגו חברות התרופות מהתביעה.⁴¹

- דיני תאגידים פרוגרסיביים/ביקורתיים. לפני כמה שנים הגישה חברת "פולגת" לבית המשפט בקשה לאשר את הגדלת ההון העצמי של בעלי מניותיה על מנת לחלק להם דיווידנד מוגדל, מהלך שהעמיד בסכנת פיטורים חלק מעובדי החברה. בא כוח האגודה לזכויות האזרח פנה לחברה וטען כי לא ניתן לבצע פעולה תאגידית מסוג זה, העלולה לפגוע בעובדים, בלי להביא בחשבון את האינטרסים והזכויות שלהם.⁴² בסופו של דבר לא הבשילה הפנייה לפעילות משפטית, אך היא מדגימה צורת חשיבה המנסה לערער על הלגיטימיות של הרציונל העומד בבסיס דיני התאגידים הקיימים, שלפיו דוקטרינת הנאמנות כלפי בעלי המניות היא האינטרס הבלעדי של מנהלי התאגיד. היא מבטאת תפיסה הרואה בתאגיד מוסד חברתי, ולא רק כלכלי, המחויב גם לקבוצות נוספות מלבד בעלי המניות.⁴³

אלו הן רק שתי דוגמאות לכיוונים חדשים שבהם יכולים לפעול עורכי דין ציבוריים-חברתיים: אל מול גופים פרטיים שיש להם השלכה חזקה על תחומי חיים בסיסיים ותוך שימוש לא שגרתית,

ואף "מהפכני", בדוקטרינות משפטיות מסורתיות. ייאמר מיד: אין להבין מכך כי לעריכת דין ציבורית מסורתית – פעולה נגד המדינה למימוש זכויות – אין עוד מקום בסדר היום המשפטי-חברתי. כלל וכלל לא. על אף השינויים ביחסי הכוחות בין השוק לבין המדינה, למדינה עדיין כוח רב ביותר בחיינו. המשך פעילות הסינגור כנגד המדינה חשוב ביותר, הן כאמצעי להביע התנגדות להעברת האחריות לגופים אחרים והן כדי לתבוע ממנה המשך אחריותיות (accountability) לשלום אזרחיה. עם זאת עלינו להכיר בכך כי התהליכים שתוארו לעיל יוצרים תמונת מצב מורכבת, שבה לא ניתן עוד להסתפק בפעילות למימוש זכויות. על עורכי דין ציבוריים לפעול כלפי כל מקור כוח אשר עלול לדכא את הפרט ואת קבוצת המיעוט, תהא אשר תהא הדוקטרינה המשפטית שבחסותה משתמר אותו כוח. אף כי מדובר במהלכים מורכבים, הם אפשריים, והם פותחים בפני עורכי ועורכות דין אפיקים חדשים לפעילות לקידום צדק חברתי. ישראל אינה שונה מכל מקום אחר; נתיבים מסוג זה טרם פותחו במקומותינו, והם מצפים לעורכי דין ולעורכות דין יצירתיים ו"מהפכנים" שיעסקו במלאכה זו.

נספח: רשימת פרסומים על עריכת דין לשינוי חברתי בישראל

- יובל אלבשן זרים במשפט – נגישות לצדק בישראל (2005).
- איריס אילוטוביץ-סגל ועלי בוקשפן "ייצוג משפטי על ידי סטודנטים בקליניקות אקדמיות בראי זכות הגישה למשפט והחינוך לאחריות חברתית" משפט ועסקים ב 427 (2005).
- יובל אלבשן "נגישות אוכלוסיות מוחלשות בישראל למשפט" עלי משפט ג 497 (2003).
- יובל אלבשן "ריח הגלימה כריח השרה" – על יעדי החינוך המשפטי הקליני" משפטים לד(3) 455 (2004).
- יובל אלבשן "בעקבות תבוסת הרוח באושוויץ: מהוראת המשפט לחינוך לצדק" עלי משפט ד 35 (2005).
- סאמרה אסמיר "בג"ץ 2814/97 ועדת המעקב לעניני החינוך הערבי נ' משרד החינוך, על חלל המשפט והרוחות הפוליטיות" מחברות עדאלה 2 52 (2003).
- חסן ג'בארין "ישראליות הצופה פני עתיד" של הערבים לפי זמן ציוני, במרחב בלי זמן פלסטיני" משפט וממשל ו 53 (2001).
- ניב גורדון "זכויות אדם ומרחב חברתי: כוחה של האגודה לזכויות האזרח בישראל" סוציולוגיה ישראלית: כתב-עת לחקר החברה הישראלית 7 23 (2005).
- עמירם גיל "דיני תאגידים כמסגרת לייצוג עובדים" עיוני משפט ל(3) (עתיד להתפרסם, 2008).
- רות הלפרין-קדרי "בלי הבלד דת... ומין... נשים, משפט ושינוי חברתי בישראל" תרבות דמוקרטית 10 163 (2006).
- סטיבן וויזנר "הקליניקה המשפטית: חינוך משפטי בשם האינטרס הציבורי" עיוני משפט כה 369 (2001).
- נטע זיו "עריכת-דין למען מטרה ציבורית – מיהו הציבור? מהי המטרה? דילמות אתיות בייצוג משפטי של קבוצות-מיעוט בישראל" משפט וממשל ו 129 (2001).
- נטע זיו "חינוך משפטי ואחריות חברתית: על הזיקה בין הפקולטה למשפטים והקהילה שהיא מצויה בה" עיוני משפט כה 385 (2001).
- נטע זיו "אנשים עם מוגבלויות – בין זכויות חברתיות לצרכים קיומיים" זכויות חברתיות, כלכליות ותרבותיות בישראל 813 (יורם רבין ויובל שני עורכים, 2004).
- נטע זיו "אי ציות, התנגדות וייצוג אנשים החיים בעוני – המקרה של פלישות לדיוור הציבורי" דין ודברים א 115 (2004).

- קלריס חרבון "השתכנות מתקנת: סיפורן של נשים המתקנות עוול היסטורי" עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם 413 (דפנה ברק-ארוז, שלומית יניסקי-רביד, יפעת ביטון ודנה פוג'ן עורכות, 2007).
- נעמי לבנקרון ויוסי דהאן "סחר בנשים בישראל בחסות שלטון החוק" תיאוריה וביקורת 9 24 (2004).
- גיא מונדלק "חמישים שנה להפעלת חוק הביטוח הלאומי – ההגיות יתקיימו בבית המשפט" בטחון סוציאלי 83 67 (2004).
- דורי ספיבק "חופש הביטוי בגוף ראשון – קונדומים על אוטובוסים – על תהליך גיבושה של פשרה בתיק חופש ביטוי" "שקט מדברים" – התרבות המשפטית של חופש הביטוי בישראל 425 (מיכאל בירנהק עורך, 2006).
- גליה פיט ומיכל אהרוני "ממאבקי זכויות להעצמה כלכלית: סיוע משפטי לפיתוח קהילתי-כלכלי, כתפיסה חדשה של עריכת דין חברתית בישראל" משפט, חברה ותרבות (עתיד להתפרסם, 2008).
- נויה רימלט "החינוך המשפטי – בין תיאוריה לפרקטיקה" עיוני משפט כד 81 (2000).
- תהילה שגיא "נדרש כפר שלם כדי ליצור זנות: מלחמתם של ארגוני זכויות אדם בסחר בנשים ותרומתם למיסוד הזנות" עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם 583 (דפנה ברק-ארוז, שלומית יניסקי-רביד, יפעת ביטון ודנה פוג'ן עורכות, 2007).
- Yoav Dotan, *Cause Lawyers Crossing the Lines: Patterns of Fragmentation and Cooperation Between State and Civil Rights Lawyers in Israel*, 5(2) INTERNATIONAL J. OF THE LEGAL PROFESSION 193 (1998).
- Stephen Ellmann, *Cause Lawyering in the Third World*, in CAUSE LAWYERING: POLITICAL COMMITMENTS AND PROFESSIONAL RESPONSIBILITIES 349 (Austin Sarat and Stuart A. Scheingold eds., 1998).
- HILA RIMON GREENSPAN, *DISABILITY POLITICS IN ISRAEL: THE ROLE OF CIVIL SOCIETY ACTORS IN ADVANCING POLICY CHANGE* (Major research paper submitted to the Graduate Program in Critical Disability Studies in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts, Graduate Program in Critical Disability Studies, York University, Toronto, Ontario, Canada, 2006).
- Lisa Hajjar, *Cause Lawyering in Transnational Perspective: National Conflict and Human Rights in Israel/Palestine*, 1(3) LAW & SOCIETY REVIEW 473 (1997).
- Noga Morag-Levine, *Transplantation and Transformation in an Israeli Environmental Cause-Lawyering Organization*, in CAUSE LAWYERING AND THE STATE IN THE GLOBAL ERA 334 (Austin Sarat and Stuart A. Scheingold eds., 2001).
- Ronen Shamir and Sara Chinski, *Destruction of Houses and Construction of a Cause*, in CAUSE LAWYERING AND THE STATE IN THE GLOBAL ERA 227 (Austin Sarat and Stuart A. Scheingold eds., 2001).
- Neta Ziv and Ronen Shamir, *State-Oriented and Community-Oriented Lawyering For A Cause: A Tale of Two Strategies*, in CAUSE LAWYERING AND THE STATE IN THE GLOBAL ERA 287 (Austin Sarat and Stuart A. Scheingold eds., 2001).

הערות

- 1 לרשימה חלקית של הפרסומים והמאמרים בנושא זה מהעשור האחרון ראו נספח א.
- 2 על הגדרת המונח ראו למשל: Louise G. Trubeck, *Embedded Practices: Lawyers, Clients and Social Change*, 31 HARV. C.R.-C.L. L. REV. 415 (1996).
- 3 Austin Sarat and Stuart A. Scheingold, *Cause Lawyering and the Reproduction of Professional Authority*, in CAUSE LAWYERING: POLITICAL COMMITMENTS AND PROFESSIONAL RESPONSIBILITIES 3 (Austin Sarat and Stuart A. Scheingold eds., 1998); כמו כן ראו תרגום חלק מהמבוא בכרך זה.
- 4 David Luban, *Mandatory Pro Bono: A Workable (and Moral) Plan*, 64 MICH. B.J. 280, 282 (1985).
- 5 *Committee to Improve the Availability of Legal Services., Final Report to the Chief Judge of the State of New York (1990)*, reprinted in 19 HOFSTRA L. REV. 755, 782 (1991).
- 6 סעיף 20 לחוק לשכת עורכי הדין, התשכ"א-1961, ס"ח 178, משקף מציאות זו היטב, ועורכי דין קנאים לשמר את ייחוד המקצוע שהוענק להם ואינם מקלים על כניסת שחקנים חדשים לזירה זו. ראו בעניין זה: נטע זיו "מי הזיז את הגלימה שלי – על הסגת גבול מקצוע מעריכת הדין" מחקרי משפט (עתיד להתפרסם, 2008).
- 7 Deborah L. Rhode, *Cultures of Commitment, Pro Bono for lawyers and Law Students*, 67 FORDHAM L. REV. 2415, 2418 (1999).
- 8 ראו בעניין זה: Neta Ziv and Ronen Shamir, *State-Oriented and Community-Oriented Lawyering: For A Cause: A Tale of Two Strategies*, in CAUSE LAWYERING AND THE STATE IN THE GLOBAL ERA 287 (Austin Sarat and Stuart A. Scheingold eds., 2001).
- 9 ראו למשל: Gullius Getman, *The National Labor Relations Act: What Went Wrong, Can we Fix It?* 45 B.C.L.REV 125 (2003) בארצות הברית; WILLIAM E. FORBATH, LAW AND THE SHAPING OF THE AMERICAN LABOR MOVEMENT (1991); MICHAEL McCANN, RIGHTS AT WORK: PAY EQUITY REFORM AND THE POLITICS OF LEGAL MOBILIZATION (1994) המתאר את המאבקים לשכר שווה בין גברים לנשים.
- 10 ראו למשל: MICHAEL W. McCANN, TAKING REFORM SERIOUSLY: PERSPECTIVES ON PUBLIC INTEREST: LIBERALISM (1986); DAVID BOLLIER, CITIZEN ACTION AND OTHER BIG IDEAS: A HISTORY OF RALPH NADER AND THE MODE CONSUMER MOVEMENT (1991). Available online at <http://www.nader.org/> history (כל אתרי האינטרנט המאזכרים במאמר זה נצפו לאחרונה ביום 2.12.2007); RALPH NADER AND WELSLEY J. SMITH, NO CONTEST, CORPORATE LAWYERS AND THE PERVASION OF JUSTICE IN AMERICA (1996).
- 11 RICHARD C. CORTNER, CIVIL RIGHTS AND PUBLIC ACCOMODATIONS: THE HEART OF ATLANTA MOTEL AND McCLUNG CASES (2001). החקיקה הישראלית בתחום התעכבה שנים ארוכות, ורק בשנת 2000 נחקק חוק איסור אפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים, התשס"א-2000, ס"ח 58.
- 12 על התפתחות התנועה הסביבתית בארצות הברית משנות השישים של המאה הקודמת ראו למשל: PHILLIP SHABECOFF, A FIERCE GREEN FIRE: THE AMERICAN ENVIRONMENTAL MOVEMENT (2003); KIRKPATRICK SALE, THE GREEN REVOLUTION: THE AMERICAN ENVIRONMENTAL MOVEMENT, 1962-1992 (1993). על התפתחות החשיבה הסביבתית בהקשר הישראלי ראו למשל: דב חנין ואריה ארנון מקום לתיקון: שיחות על כלכלה, צדק וסביבה (2005).
- 13 ראו קובץ המאמרים בספר: AUSTIN SARAT AND STUART A. SCHEINGOLD, CAUSE LAWYERING AND THE STATE IN A GLOBAL ERA (2001).

- 14 ראו למשל: Ronen Shamir, *Corporate Social Responsibility and The South African Drug Wars: Outline of a New Frontier for Cause Lawyers*, in STRUCTURE AND AGENCY IN LEGAL PRACTICE 37 (Austin Sarat and Stuart A. Scheingold eds., 2005).
- 15 ראו למשל: KOEN FEYTER AND FELIPE GÓMEZ ISA, PRIVATISATION AND HUMAN RIGHTS IN THE AGE OF GLOBALIZATION (2005).
- 16 ראו למשל: William P. Quigley, *Revolutionary Lawyering, Addressing the Root Causes of Poverty and Wealth*, 20 J.L. & POL'Y 101, 131 (2006): Privatization must be radically questioned, with the burden of persuasion on those who seek it. Privatization must be challenged, particularly when it seeks to privatize essential services and resources. Even advocates of privatization are reluctant to take such action without considerable public planning, participation and accountability. Indeed, privatization must be accompanied by public participation and transparent decision-making. Moreover, there must be clear, prompt, and acceptable methods of reversing privatization efforts without damaging community resources in cases in which it is not in the common good.
- לגבי הפוטנציאל להחיל על גופים פרטיים נורמות ציבוריות ראו למשל: איל פלג ההפרטה כהצנברה: גופים מופרטים במשפט הציבורי (2005).
- 17 לתיאור מאלף של ביקורת זו ולתשובה חדשנית לטענות אלו ראו: Orly Lobel, *The Paradox of Extralegal Activism: Critical Legal Consciousness and Transformative Politics*, 120 HARV. L. REV. 937 (2007) וכן תקציר המאמר המצוי בכרך זה.
- 18 בהקשר הישראלי – די לעיין ברשימת ההתדיינות המשפטיות של האגודה לזכויות האזרח, הגוף המרכזי העוסק בהגנה על זכויות האדם בישראל, כדי להיווכח עד כמה אסטרטגיה זו מרכזית. ראו: <http://www.acri.org.il/hebrew-acri/engine/story.asp?id=19>.
- 19 יובל אלכשן זרים במשפט – נגישות לצדק בישראל (2005).
- 20 ראו למשל: Lucy E. White, *Subordination, Rhetorical Survival Skills, and Sunday Shoes: Notes on the Hearing of Mrs. G.*, 38 BUFF. L. REV. 1 (1990); קלריס חרבונין "השתכנות מתקנת – סיפורן של נשים המתקנות עוול היסטורי" עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם 413 (דפנה ברק-ארוז, שלומית יניסקי-רביד, יפעת ביטון ודנה פוג'ן עורכות, 2007); William H. Simon, *Lawyer Advice and Client Autonomy: Mrs. Jones's Case*, 50 MD. L. REV. 213 (1991); אנשים החיים בעוני – המקרה של פלישות לדיר הציבורי" דין ודברים א 115 (2004); William P. Quigley, *Reflections of Community Organizers: Lawyering for Empowerment of Community Organizations*, 21 OHIO N.U. L. REV. 455 (1994).
- 21 ראו למשל: Chai Rachel Feldblum, *The Art of Legislative Lawyering and the Six Circles Theory of Advocacy*, 34 MCGEORGE L. REV. 785 (2003); Michael J. Glennon, *Who's the Client? Legislative Lawyering Through the Rear-View Mirror*, 61 LAW & CONTEMP. PROB. 21, 22-27 (1998); Neta Ziv, *Cause Lawyers, Clients, and the State: Congress as a Forum for Cause Lawyering During the Enactment of the Americans with Disabilities Act*, in CAUSE LAWYERING AND THE STATE IN A GLOBAL ERA 211 (Austin Sarat and Stuart A. Scheingold eds., 2001).
- 22 ראו להלן, ה"ש 33.
- 23 הספרות על עריכת דין קהילתית היא רבה, ועל כן אזכיר רק מספר מצומצם של מקורות: GERALD LOPEZ, *REBELLIOUS LAWYERING: ONE CHICANO'S VISION OF PROGRESSIVE LAW PRACTICE* (1992); Lucy White, *To Learn and to Teach: Lessons from Driefontein on Lawyering and Power*, WIS. L. REV. 699 (1988); Michael Diamond, *Community Lawyering: Revisiting the Old Neighborhood*, 32 COL. HUM. R. L. REV. 67 (2000).

- עריכת דין לשינוי חברתי בישראל: מבט לעתיד לאחר שני עשורי פעילות | נטע זין
- 24 על עריכת דין חברתית-עסקית ראו למשל: Susan R. Jones, *Small Business and Community Economic Development: Transactional Lawyering for Social Change and Economic Justice*, 4 *CLINICAL L. REV.* 195, 209-10 (1997); באופן כללי על התנועה להתפתחות קהילתית: WILLIAM H. SIMON, *THE COMMUNITY ECONOMIC DEVELOPMENT MOVEMENT: LAW, BUSINESS AND THE NEW SOCIAL POLICY* (2001).
- 25 על התפתחות התחום בישראל ראו: גליה פיט ומיכל אהרוני "ממאבקי זכויות להעצמה כלכלית: סיוע משפטי לפיתוח קהילתי-כלכלי, כתפיסה חדשה של עריכת דין חברתית בישראל" **משפט, חברה ותרבות** (עתיד להתפרסם, 2008).
- 26 גיא לשם "אילן בומבך לקראת הבחירות ליו"ר לשכת עורכי הדין: 'אני לא קורא סקרים אבל אומרם לי שאני מוביל בהם'" **הארץ-The Marker** 18.5.2007 [http://law.themarker.com/tmc/article.jhtml](http://law.themarker.com/tmc/article.jhtml?ElementId=skira20070518_860997&layer=hpanelayer2=andlayer3=law); מירב גסר "משפט שלמה" **הפרקליטים** 15, 21, 24 (2007).
- 27 חוק הסניגוריה הציבורית, התשנ"ו-1995, ס"ח 8.
- 28 הסניגוריה הציבורית, דו"ח לשנת 2006 95-96 (2007).
- 29 חוק הסיוע המשפטי, התשל"ב-1972, ס"ח 95. סעיף 1 מסמיך את שר המשפטים להקים לשכות סיוע משפטי. סעיף 2 קובע כי לשכת סיוע משפטי תיתן שירות משפטי בעניינים ובהיקף שנקבעו בתקנות, למי שידו אינה משגת לשאת בהם, או על פי הקבוע בתוספת לחוק. סעיף 3 מתנה את קבלת השירות במבחני זכאות (למעט ענייני ביטוח לאומי שבהם אין מבחני זכאות כלל, וענייני משפחה, שבהם לצורך בחינת הזכאות מובאת בחשבון רק הכנסת המבקש עצמו ולא הכנסת בני משפחתו המתגוררים עמו). ראו: <http://www.justice.gov.il/MOJHeb/SiuaMishpati/Odot.htm>. המבחנים למתן השירות (מבחני הכנסה ורכוש) והעניינים שבהם ניתן השירות והיקפו קבועים בתקנות הסיוע המשפטי, התשל"ג-1973, ק"ת 2048.
- 30 תקציב האגף לסיוע משפטי לשנת 2007 עומד על כ-70 מיליון ₪. בין 1987 ל-2001 חל גידול של למעלה מפי ארבעה במספר התיקים שנפתחו באגף הסיוע המשפטי: בשנת 1987 נפתחו 9,151 תיקים, ובשנת 2001 נפתחו 36,916. בשנת 2006 נפתחו כ-50,000 תיקים. הנתונים לקוחים מאתר האינטרנט של האגף לסיוע משפטי <http://www.justice.gov.il/MOJHeb/SiuaMishpati/Odot.htm>, ומריאיון טלפוני שנערך עם עו"ד אייל גלובוס, הממונה על הסיוע המשפטי במשרד המשפטים (20.9.2007).
- 31 על התפתחותה של חברה אזרחית בישראל החל משנות השמונים של המאה הקודמת ראו: בנימין גדרון, מיכל בר וחגי כץ **המגזר השלישי בישראל – בין מדינת רווחה לחברה אזרחית** 201 (2003).
- 32 קליניקות ראשונות הוקמו בפקולטות למשפטים כבר בתחילת שנות התשעים, אולם ההתרחבות העיקרית התרחשה מתחילת שנות האלף השלישי. על התפתחות קליניקות משפטיות בישראל ראו: נויה רימלט "החינוך המשפטי – בין תיאוריה לפרקטיקה" **עיוני משפט** כד 81 (2000); נטע זין "חינוך משפטי ואחריות חברתית: על הזיקה בין הפקולטה למשפטים והקהילה שהיא מצויה בה" **עיוני משפט** כה 385 (2001); סטיבן וויזנר "הקליניקה המשפטית: חינוך משפטי בשם האינטרס הציבורי" **עיוני משפט** כה 369 (2001).
- 33 תקצר היריעה מלסקור את כל התחומים הללו, ולכן אזכיר רק מספר מועט של נושאים: ארגוני נשים הובילו לשינוי בתחום החקיקה בעבירות מין ואלימות נגד נשים ובמשפחה, ובתחום השוויון בתעסוקה והבטחת הכנסה; ארגוני זכויות אדם הובילו חקיקה בתחום חופש המידע, הליך הוגן, שוויון בתעסוקה וזכויות עובדים; ארגונים העוסקים בזכויות אנשים הלוקים במוגבלות הובילו חקיקה בתחום חינוך מיוחד, שוויון בתעסוקה ונגישות לאנשים הלוקים במוגבלות; קואליציות לאכיפת חוקי עבודה מובילות בימים אלו חקיקה להגנה על עובדי קבלן. בתחום ההתדיינות המשפטית בולטים במיוחד ארגונים כגון האגודה לזכויות האזרח בישראל; ארגון "עדאלה" – להגנה על זכויות המיעוט הערבי בישראל; שדולת

הנשים בישראל; ארגונים הפעילים בתחום ההגנה על אוכלוסיות מוחלשות ("מחויבות שלום ולצדק חברתי", "התנועה למלחמה בעוני", "איתך – משפטניות למען צדק חברתי", ארגון "ידיד" וארגון "סינגור קהילתי") היו שותפים להתדיינות בעניין קיצוץ בגמלאות קיום, קצבאות זקנה, מאסר חייבים וזכויות משפחות חד-הוריות.

Richard Abel, *Speaking Law to Power: Occasions for Cause Lawyering*, in CAUSE LAWYERING: POLITICAL COMMITMENTS AND PROFESSIONAL RESPONSIBILITIES (Austin Sarat and Stuart A. Scheingold eds., 1998).

35 על תכנית המשפטנים ראו: http://www.nif.org.il/Law_program. להלן רשימה חלקית של משתתפי התכנית ופעילותם כיום: עו"ד יהושע שופמן (עו"ד בכיר באגודה לזכויות האזרח, כיום משנה ליועץ המשפטי לממשלה); עו"ד אביגדור פלדמן; ד"ר נטע זיו (בעבר באגודה לזכויות האזרח, כיום מנהלת הקליניקות המשפטיות בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב); השופטת מרינה לוי; עו"ד אדם פיש; ד"ר אילן סבן (בעבר האגודה לזכויות האזרח, כיום מרצה בפקולטה למשפטים באוניברסיטת חיפה); ד"ר נוייה רימלט (בעבר מקימת התכנית לזכויות אזרח בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב, כיום מרצה בפקולטה למשפטים באוניברסיטת חיפה); עו"ד דן יקיר (היועץ המשפטי, האגודה לזכויות האזרח); השופטת דנה מרשק-מרום; עו"ד דנה בריסקמן (בעבר אגודה לזכויות האזרח, כיום פרקליטה במחלקת הבג"צים בפרקליטות המדינה); עו"ד דעואל פלאי (בעבר ממייסדי ארגון "בזכות"); עו"ד ישראלה גורן-גרציאני (בעבר היועצת המשפטית, שדולת הנשים בישראל, יועצת משפטית ארגון "ידיד"); ד"ר ישראל דורון (אוניברסיטת חיפה, ממייסדי "המשפט בשירות הזיקנה"); עו"ד חסן ג'בארין (מקים ויו"ר "עדאלה"); ד"ר דפנה הקר (הפקולטה למשפטים והתכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת תל אביב); עו"ד מוחמד דחלה; עו"ד תאופיק ג'בארין; עו"ד גדיר ניקולא (בעבר ארגון "עדאלה", כיום התכנית לזכויות אדם, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב); עו"ד יוסף ג'בארין (בעבר האגודה לזכויות האזרח, כיום מייסד המרכז הערבי למשפט ומדיניות); עו"ד הישאם שביטה (התכנית לחינוך משפטי קליני, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב); עו"ד מורד אלסנאע; ד"ר תמר מורג (מנהלת התכניות הקליניות במכללה למינהל); עו"ד משה הכהן (הסנגוריה הציבורית); ד"ר משה כהן-אליה (המכללה האקדמית למשפטים ברמת גן); עו"ד יסמין קשת (התנועה לאיכות השלטון); עו"ד גדעון בלומברג (ארגון "ידידי כדור הארץ המזה"ת"). רשימת הבוגרים המלאה מצויה באתר הקרן החדשה לישראל: <http://www.nif.org.il/?id=879>.

36 חריג לכך הוא ארגון "סינגור קהילתי" הפועל בשכונות כבר מתחילת שנות השמונים, ובאמצעים קהילתיים של העצמה אישית וקבוצתית. ואכן, ארגון זה הוקם על בסיס מודל קנדי ולא אמריקני (Project Genesis), והמשפט תמיד נחשב אמצעי משני בחשיבותו לאמצעים קהילתיים. אתר הארגון: <http://www.advocacy.org.il/>. כמו כן פעלה הקליניקה לזכויות אזרח בפקולטה למשפטים באוניברסיטת תל אביב (כיום התכנית לזכויות אדם), בניהולה של עו"ד נוייה רימלט, לקידום זכויות חברתיות כבר בתחילת שנות התשעים. ראו בעניין זה אצל רימלט, לעיל ה"ש 32.

37 ראו בעניין זה אלבשן, לעיל ה"ש 19. ראו גם נטע זיו "משפט ועוני – מה על סדר היום? הצעה לאג'נדה משפטית לעוסקים בייצוג אוכלוסיות החיות בעוני", עלי משפט ד 17 (2005).

38 על מהלך זה ראו: גיא מונדלך "חמישים שנה להפעלת חוק הביטוח הלאומי – החגיגות יתיקיימו בבית המשפט" בטחון סוציאלי 67, 83 (2004).

39 Quigley, לעיל ה"ש 16.

40 Peter Gabel and Paul Harris, *Building Power and Breaking Images: Critical Legal Theory and the Practice of Law*, 11 N.Y.U. REV. L. AND SOC. CHANGE 369 (1983); Anthony V. Alfieri, *Reconstructing Poverty Law Practice: Learning Lessons of Client Narrative*, 100 YALE L.J. White; 2107 (1991), לעיל ה"ש 23.

- 41 Shamir, לעיל ה"ש 14.
- 42 פנייה מיום 21.1.05 (המכתב מצוי אצל המחברת).
- 43 על תיאוריות ביקורתיות של תאגידים ראו Quigley לעיל ה"ש 16, בעמ' 131-138, וכן עמירם גיל "דיני תאגידים כמסגרת לייצוג עובדים" עיוני משפט ל(3) (עתיד להתפרסם, 2008). גישות אלו מערערות על יסודות דיני התאגידים, וקוראות, בין השאר, לאי־הענקת זכויות חוקתיות לתאגידים, להקניית מעמד שווה לעובדים ולבעלי מניות בתאגיד ולמתן סמכות למדינה לפרק תאגידים פוגעניים.